

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

JAZIWSHI SH.SEYITOVTIŃ KÓRKEM SÓZ QURALLARINAN PAYDALANIW SHEBERLIGI

Sadenova G.P,

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq

mámleketlik universiteti assistenti

E-mail: gulbanu_fl@mail.ru

Annotatciya. Maqalada qaraqalpaq xalıq jazıwshısı Sh.Seyitovtıń eń dáslepki prozalıq shıǵarmalarınń biri “Qashqın” povestinde paydalanılǵan kórkemlew sóz qurallarınıń usılları haqqında sóz etilgen, sol arqalı avtırdıń jeke individual stili hám sóz tańlaw sheberligi ashıp kórsetilgen.

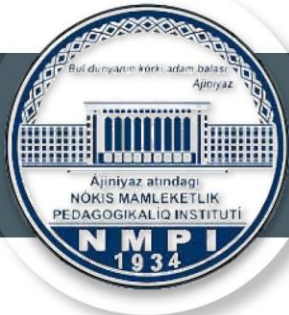
Tayanısh sózler: kórkem tekst, tákirar, parallelizm, metafora, teńew, okkazonalizm, frazema, vulgarizm, individual stil.

Qaraqalpaq xalıqınıń sheber jazıwshısı, kórkem sóz iyesi Sh.Seyitovtıń “Qashqın” povesti jazıwshınıń proza tarawındaǵı dáslepki qádemleriniń biri bolıp sanaladı. Ol óziniń ideya-tematikalıq mazmunı menen basqa shıǵarmalaradan ajralıp turadı. Avtırdıń bul shıǵarması tereń psixologizmge qurılǵan bolıp, Nesibeliniń dramatismge tolı táǵdiri súwretlengen. Hárqanday shıǵarmanıń oqıwshı kewlinen tereń orın alıwına sebepshi kúsh – bul shıǵarmanıń tili hám ondaǵı tillik qurallar bolıp tabıladı. Usı orında kórkem tekst tilin izertlewdiń usılların belgilep ótken alım M.Yoldoshevtiń: “Kórkem shıǵarmanıń kórkem óner dárejesine kóterile alıwı onıń lingvistikalıq quramı hám avtırdıń kórkem bayanlaw usılına baylanıslı ekenligi haqıyqat”, - degen pikirleri dıqqatqa ılayıq. [1,3]

Haqıyqatında da, Sh.Seytov dóretiwshiliginde adamdı ózine tartatuǵın qubılıslardıń biri bul – awızeki hám jazba tildiń bir-birine jaqınlıǵı, bul kitap oqıwshısınıń shıǵarmadaǵı bolıp atırǵan waqıyalarǵa, shıǵarma syujetine isenimin arttıradı. Avtor shıǵarmanıń syujetine, waqıyalardıń rawajlanıwına hám kluminaciyasına qaray, ayırıqsha til birlikleri bolǵan frazemalardan, evfemizmlerden, vulgarizmlerden de sheberlik penen paydalanǵan.

Shıǵarmanıń baslanıwındaǵı tábiyat qubılısları, waqıyanıń bas qaharmanı Nesibeliniń awır táǵdiri menen parallel ráwishte súwretlenedi. Mısalı: *Jańa ay jadrap kóp turmadı, kók teńizge tastaǵan aybaltaday álleqashan batıp ketken. Girbińsiz kókte úmit ushqınlarındaıy juldızlar ǵana jiltirasadı. (4-bet)* Nesibeliniń ashıq, keń peyil kewli – girbińsiz kók aspanǵa, al ondaǵı úmit ushqınları - jiltıladaǵan juldızlarǵa salıstırıp súwretleniwı oqıwshıda ayırıqsha tásir qaldıradı.

Shıǵarma syujetiniń rawajlanıwı menen frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheligi kózge taslanadı. *Jortqan ań, ushqan qus joq* dástúriy frazemasınıń

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

ornına jazıwshı dóretiwshiliginiń jeke stilinen dóregen tómendegidey frazemalı gáp ayırıqsha ekspressiyanı payda etedi. *Ushı-qıyır joq qulazıǵan sheksiz jáziyra. Ya jortqan ańniń qorsıldıǵı, ya ushqan qus qanatlarınıń sıpsıńı esitilsesh. (4-bet)*

Ásirese, waqıt hám orın mánili frazemalardıń qollanılıwındaǵı ózgeshelikler ayırıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı. *Tawdan ótip, at shaptırım jer júrer-jürmesten bayaǵı shash jigitti de egledi. (110-bet). Durdı oq shalum jerge kelip odaǵaylaǵan qaranı nishanaǵa aldı (117-bet). Aradan gósh qaynam waqıttı ótkere berip, quwǵınshı burınǵı jolına tústi (113-bet). U'yinen iyt úrim jerge shekem shıǵarıp sala qoyǵan eken (62-bet).* Tilimizde *at shaptırım jer, tayaq taslam jer, gósh qaynar waqıt* degen waqıt hám orınǵa baylanıslı frazemalar ushırasadı. Biraq jazıwshı tilinde qollanılǵan *iyt úrim jer, oq shalum jer* frazemaları kórkem ádebiy tilde emes, awızeki sóylew tilinde ushırasıwı múmkin. Bunda jazıwshınıń oylaw ózgesheligi hám ózine tán individual stili kózge taslanadı.

Jazıwshı bunnan soń, baslı personajdıń portretin sızıwǵa, onıń súwretin oqıwshı kóz aldında janlı sáwlelendiriwge dıqqat qaratadı. Bunda jazıwshıǵa kórkem sóz quralları bolǵan teńew hám parallelizmler járdem beredi. *Qashqın tolqındaǵı qayıqtay órkesh-órkesh qumlarǵa birese órmelep, birese sırgıyadı. Bir qolında tayaq, bir qolında gewish. (4-bet)*

Sh.Seytovtıń bul povestinde basqa prozalıq shıǵarmalarına qaraǵanda vulgarizmler az sanda ushırassa da, belgili bir poetikalıq maqsetlerdi júzege asırıwda, personaj xarakterin jaratıwda áhmiyetli rol atqaradı. Vulgarizmlerden kórkem ádebiyatta personajlar tilin individuallastırıw maqsetinde paydalanıladı[2,28]. Mısalı: *Biraq, jer jutqır, anaw úyden alıslańqırawı kerek, bolmasa taǵı torǵa túsedı... (5-bet) Balshoy kelgen kúnde túbime usı júwernemek jetpese bolǵanı-ǵo! Pálen jerde pálen dey malı bar dep tursa, úyi jańǵırdıń jetimegi, bizdi qurıtpay, kimdi qurıtsın!...(15-bet)*

Ásirese, kórkem tekst tilinde qollanılǵan sintaksislik qurallardıń biri bolǵan ritorikalıq soraw-gápler Nesibeliniń ishki ruwxıyatın, kewil-keshirmelerin, ishinde bolıp atırǵan qorqıw, gúdikleniw, ókiniw, pushaymanlıq sezimlerin ashıp kórsetiwde ayırıqsha orın iyeleydi. *Bayǵus kelinshek, jatqan jerinde túrmesiniń qalǵanın da, at dúbiri dep júrgeni óz kókireginiń dúrsildisi ekenin de sirá bildi me dese!...* Keltirilgen mısaldıǵı ritorikalıq soraw-gáp baslı personaj Nesibeliniń Qanlıqılısthan qashıp baratırǵan waqıttaǵı kúshli qorqıw sezimin kórsetedi.

Bul ańgódek qız “anam meni asıraw ushın jurttıń digirmanın tartıp júz” dep oylap pa sonda sirá?!... Jasınan áke diydarın kórmey ósken qızǵa jetimligin

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

sezdirmey jetildirgen de sol ana emes pe edi! (12-bet) Bul mısallardaǵı qaharman tilinen bayanlangan ritorikalıq soraw-gápler onıń ishki gúyzelislerin, anasına degen ırzashılıq hám saǵınısh sezimleri menen birge, ókinish, pushaymanlıq mánilerdi bildiriwde de sheber qollanılǵan.

Sunday-aq, jazıwshı sheberliginen dóregen kórkem tákirardıń túrleri de óz aldına stillik xızmet atqaradı hám pikirge obrazlılıq mánilerdi júkleydi. Kórkem shıǵarma tilinde kórkem tákirarlardıń birneshe túrleri ushırasadı (fonikalıq tákirarlar, leksikalıq tákirarlar hám sintaksislik tákirarlar hám t.b.).

Ásirese, proza tilinde seslerdiń qaytalanıp keliwi ayırıqsha poetikalıq obraz jaratadı, jaǵımlı ırǵaq, únleslikti payda etedi: *Jalǵız jolawshı oylanǵısh keledi. Jansız jáziyra da, jim-jirt átirap ta onıń oylarına táshwish bermeydi. Házirshe Jańabaydıń elesi júregine jıllı lep berip kiyatur (21-bet)*. Keltirilgen gáplerdegi “j” sesiniń birneshe ret tákirarlanıwı, ásirses sóz dizbekleriniń únleslikke qurılıwı (*jalǵız jolawshı, jansız jáziyra sıyaqlı*) jazıwshınıń sóz qollanıwdaǵı ózine tán sheberligin kórsetedi.

Sunday-aq, kórkem shıǵarma tilindegi seslerden bólek, sózlerdiń tákiraralanıp keliwinen de jasalǵan leksikalıq tákiraralar kúshli psixologizm, ruwxıy halattı kórsetiwge járdem beredi. Mısalı: *Kelinshektiń ishi uyday ashıdı. Hár nápesi suw, suw, suw dep sırıldaydı. Házir oǵan bárinen beter bir jutım suw kerek edi, tek bir ǵana jutım! Nóser, nóser, nóser... Dizesi qalt-qalt etip qashqın ornınan turdı. Ele nóser, nóser, nóser(83-bet. Qum, qum, qum ushı-qıyırı joq bir shólistan (98-bet)*. Jazıwshı ózi súwretlegen tábiyat qubılısların qaharmanıń psixologiyası menen tereń baylanıstırıp sáwlelendiriwi hám bunda sózlerdi, gáp aǵzaların, hátteki gáplerdiń ózin de bir neshe ret qaytalap qollanıw arqalı ayırıqsha kórkem sóz usılların jaratadı. Joqarıdaǵı mısallarda suw, nóser sózleriniń tákirarlanıwı arqalı mániniń tásir etiw dárejesi kúsheyp kórsetilgen. Bunnan basqa da, shıǵarma tilinde kórkem tákirarlarǵa mısál keltiretuǵın bolsaq, qaratpa aǵzalardıń qaytalanıwı arqalı payda bolǵan túrleri de ushırasadı: *Teńiz, teńiz, kógala kók teńiz, eskeksiz qayıq qaylarǵa áketpek onı. Teńiz, teńiz, kógala kók teńiz ushı-qıyırı joq teńiz... Bas ushında Tazagúl sıńsıydı. Tazagúl, men keldim. Tazagúl, tońıp baratırman, Tazagúl...(82-bet)*

Sonıń menen birge, jazıwshı qısqa mánili gáplerdi de tákirarlap qollanıw arqalı ótkir ekspressiv mánili gáplerdi payda etedi: *Kókiregine uyalǵan bir awız sóz: “Qash! Qash! Qash!..” Tek usını ǵana oylaydı. O’kpesi uyday ashıp, kókiregi “qash! qash!” dep sırıldaydı. (5-bet)*. Bunda birdey gáplerdiń birneshe ret qaytalanıp keliwi arqalı qaharmanıń ishki ruwxıy keshirmeleri, sol waqıttaǵı ruwxıy jaǵdayı,

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

kúshli sezim-tuyǵıları tákirarlar arqalı oqıwshı sanasına jetkerip beriledi. Eger, usılay etip gáp dúzilmege de jazıwshı óz maqsetine erise almaǵan bolar edi. Pikirler obrazlı, ótkir, kúshli emotsiyanı payda etpegen, jay xabar mánisindegi pikirler oqırmandı ózine tartpaǵan bolar edi.

Kórkem tekste gáplerdiń tákiralanıw keliwinen birneshe obrazlı, tásirli, ekspressiv mániler payda boladı. Mısalı, **kúshli dawırıq, dabil mánisin bildiriwde**: - *Jaw shaptı, jaw shaptı, jeńge jaw shaptı-u!... (54-bet)*; **kúshli ǵázep, qattı ashıwlanıw mánisin bildiriwde**: - *Men usı úydiń qatıniman ba, qulıman ba? Nege ańlta bereseń meni, nege ańlta bereseń!? (72-bet)*.

Kórkem shıǵarma tilinde qollanıwǵan paremiyalar ayırıqsha emocional-ekspressivlikti payda etken hám jazıwshınıń jeke-individual ózgesheligin kórsetedi. Ásirese, tilimizdiń kórkem, obrazlı mánili turaqlı sóz dizbekleriniń qollanıwındaǵı basqa dóretilshilerge uqsamaytuǵın óz aldına ayırıqshalıǵı jazıwshınıń kúshli sheberligin kórsetedi. – *Nesibeli Aysultan emes, eki ayaǵıńdı bir shoqayǵa tıǵadı... (73-bet)*

Jazıwshınıń individual sóz qollanıw sheberligin kórsetiwshi qurallardıń biri bul – **okkazionalizmler** bolıp esaplanadı. Okkazional termini rus til biliminde eń birinshi N.Í.Feldmannıń miynetlerinde termin sıpatında qollanıwǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Ol: “okkazional sózler sóz jasalıwdıń bir túri sıpatında payda boladı hám olardıń mánileri kontekst arqalı túsiniledi” degen pikirlerdi keltiredi.[4,11] Okkazionalizm sózler – avtor tárepinen dóregen, leksikalıq, grammatikalıq yamasa semantikalıq, sonday-aq, sintaksisilik jol menen de jańa mánili sózlerdiń payda bolıwına aytıladı. Bunday sózler, jazıwshınıń usı shıǵarmasında da kóplep ushırasadı. Mısalı: *Neniń ne ekenin bilmey esi ketken qız Qanlıqılıshtıń multıǵınıń tútesinen shıqqan hálsiz tútindi-aq kórip qaldı (106-bet)*. *Tas tóbege kelip tirelgen kúnniń ashshı quyashı orayındı shókeleydi (98-bet)*. Bunnan basqa da, shıǵaramada *suńsıǵan toǵay (96-bet)*, *solqıldaq shıbıq (7-bet)*, *túngi batırılıqlar (20-bet)*, *kemli kúnine qıynaldı (21-bet)*.

Ásirese, kórkem súwretlew usıllarınıń ishinde teńewlerdi qollanıwdaǵı ózgeshelikler ayırıqsha kózge taslanadı. Jazıwshınıń dúnyanı elesletiw, óz oyı menen súwret salıw, obraz jaratıw individuallıǵı mine, usı teńew hám metaforalarda kórinedi. *Durdı suwdan shıqqan shigindey lappa basın kóterdi... (73-bet)*

Tábiyat qubılıslarınıń obrazın jaratıwda jazıwshınıń teńewlerden paydalanıwda ózine tán jeke stili bar. Kóbinese, jazıwshı, batıp baratırǵan quyashtı – qızıl shımıldıqqa, juldızlardı – tógilgen gáwhar, shashılǵan jiyde hám t.b., aydı - ay

«\u00dcZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMAS\u00cdNDA ARAL\u00cdQTAN OQ\u00cdT\u00cdWD\u00cdN INTEGRACIYASI»

atamas\u00cdda\u00f4 IV Xal\u00f4qaral\u00f4q ilimiy-teoriyal\u00f4q konferenciya

balta\u00f4a, k\u00f4k aspand\u00f4 bolsa h\u00e1r t\u00fcrli predmetlerge uqsat\u00f4p obraz jasaw sheberligi jaz\u00f4wsh\u00f4n\u00f4n barl\u00f4q k\u00f4rkem sh\u00f4garmalar\u00f4na t\u00e1n qub\u00f4lis bol\u00f4p esaplanad\u00f4.

Sh\u00f4g\u00f4s q\u00f4zildan \u00e1dip tutul\u00f4an haway\u00f4 sh\u00f4mild\u00f4qqa megzeydi. (96-bet) Aspanda qalq\u00f4n q\u00f4y\u00f4q ay k\u00f4k te\u00f4nzdegi k\u00f4p palapanl\u00f4 aq quwday qayqayadi. (113-bet) Sahra ele ishten tuw\u00f4l\u00f4n g\u00f4nelektey jim-jurt (11-bet) Aspan sarq\u00f4l\u00f4n qabaqtay tamsh\u00f4s\u00f4n siyrekletken edi (86-bet). Batis jaq sh\u00e1mbesi t\u00f4n\u00f4n shayday ash\u00f4lp sh\u00f4g\u00f4sqqa jumbarshaqlan\u00f4n aqsha bultlard\u00f4 g\u00f4mis qanat etti (86-bet). Berilgen misallard\u00e1\u00f4 “q\u00f4zil sh\u00f4mild\u00f4q”, “k\u00f4p palapanl\u00f4 aq quw”, “sarq\u00f4l\u00f4n qabaq”, “ishten tuw\u00f4l\u00f4n g\u00f4nelek”, “sh\u00e1mbesi t\u00f4n\u00f4n shay” s\u00f4yaql\u00f4 obraz jasawd\u00e1\u00f4 te\u00f4new etalonlar\u00f4 tek g\u00e1na sheber jaz\u00f4wsh\u00f4 Sh.Seytovt\u00f4n jeke d\u00f4retiwshiligine g\u00e1na t\u00e1n dep ayt\u00f4w\u00f4ga bolad\u00f4.

Juwmaqlap aytqanda, jaz\u00f4wsh\u00f4n\u00f4n at\u00f4 atal\u00f4n bul povesti \u00f4zini\u00f4 poetikal\u00f4q tilini\u00f4 r\u00e1n-b\u00e1re\u00f4nligi, obrazlard\u00f4n biri-birine uqsamaytu\u00f4n \u00f4zgeshelikleri, h\u00e1r bir personajd\u00f4n t\u00e1\u00f4\u00f4dirini\u00f4 quramal\u00f4l\u00f4\u00f4 menen oq\u00f4wsh\u00f4n\u00f4 \u00f4zine tartad\u00f4. Jaz\u00f4wsh\u00f4 obrazlard\u00f4 s\u00e1wlelendiriwde, h\u00e1r bir qaharmann\u00f4n xarakterin ash\u00f4p k\u00f4rsetiwde s\u00f4zd\u00f4n k\u00f4rkemlew qurallar\u00f4n, obrazl\u00f4 s\u00f4wretlew us\u00f4llar\u00f4n sheberlik penen paydalan\u00f4nligini\u00f4n g\u00f4was\u00f4 bolam\u00f4z.

Paydalan\u00f4l\u00f4n \u00e1debiyatlar:

1. \u00cd\u00f4ld\u00f4shev M. Бадийий матн ва унинг лингвоп\u00f4etik та\u00f4лили асослари. Тошкент, 2007
2. Абдуллаев А. \u00cdзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. –Тошкент, Фан.1983.
3. Маматов А. \u00cdзбек тили фразеологизмларнинг шаклланиши масалалари: Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент, 1999.
4. М\u00f4минов С. Окказионал –нуткий номинацияда мотивациянинг \u00f4рни. Филол.фан.ном...дисс. –Т.1991.
5. Абдиназимов Ш. Лингвоп\u00f4етика. – Тошкент: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.
6. Бекбергенова З. Қорақалпоқ романларида бадийий нутқ п\u00f4етикаси (1980-2010 йиллар): фил.фан.докт. (DSc) дисс.автореферати. – Нукус., 2017.
7. Сейтов Ш. Қашқын. –Н\u00f4кис: Жети Ықлым, 2021.